

*Impuls voor teruggave
kunst met oorlogsverleden*

Kunstwerk zoekt erfgenaam

Diefstal, inbeslagname of gedwongen verkoop. Het Rijk beheert flink wat kunstvoorwerpen die mensen vlak voor of in de Tweede Wereldoorlog zijn kwijtgeraakt. Nederland stelt alles in het werk om ze terug te geven. Sinds begin dit jaar gebeurt dat met extra inspanning. NINA WIJSBEK

In 1942 verkocht de handelaar Gustav Cramer *Rivierlandschap met ruïne en stad in de verte* aan een Duitse kunsthandelaar. Hij deed dat namens een ondergedoken vrouw. Om haar identiteit te beschermen zijn haar gegevens destijds nergens genoteerd. Vlak na de Tweede Wereldoorlog is het schilderij naar Nederland teruggehaald, samen met duizenden andere cultuurobjecten die tussen 1933 en 1945 in Duitsland terecht waren gekomen. Teruggeven aan de oorspronkelijke eigenaar lukte niet. Het spoor liep dood bij Cramer. In het depot van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed wacht het *Rivierlandschap*, dat rond 1700 door Dionys Verburg gemaakt is, nog altijd op restitutie. Daarom bestudeert de Rijksdienst momenteel de herkomst van het werk, net als die van andere teruggekeerde kunst.

Het onderzoek maakt deel uit van maatregelen die de minister van Cultuur vorig jaar aankondigde. Het is de bedoeling om zo veel mogelijk gestolen of verloren kunst aan de oorspronkelijke eigenaren terug te geven. Of aan hun erfgenamen. De onderzoekers streven ernaar om de eigendomsstatus en de verblijfs geschiedenis aan te vullen van de teruggevonden werken die de Rijksdienst beheert. Ter voorbereiding fotografeert de dienst ze allemaal opnieuw. Ook de achterkanten van de schilderijen nemen de fotografen mee. Hier staan vaak tekstjes op geschreven of er zijn etiketten of stickers op geplakt. Die

Zo veel mogelijk tijdens het naziregime gestolen of verloren kunst die het Rijk sinds de Tweede Wereldoorlog beheert, keert terug naar de oorspronkelijke eigenaren

Aan het eind van de oorlog haalden de geallieerden veel geroofde kunst terug

Dit 'Rivierlandschap' van Dionys Verburg wacht op teruggave

kunnen aanwijzingen voor het eigendom of voor de verblijfplaats van het schilderij bevatten.

Nieuwe aanknopingspunten

Met deze nasporingen bouwt de Rijksdienst voort op het uitgebreide onderzoek dat Bureau Herkomst Gezocht tussen 1998 en 2007 verrichtte. Recente studies, de toenemende digitalisering van archieven in binnen- en buitenland en tot nu toe onbekende of ontoegankelijke informatie maken het waarschijnlijk dat er nieuwe aanknopingspunten boven water komen. Een voorbeeld is de gegevensbank van de Universiteit van Heidelberg. Daarin zijn de afgelopen jaren duizenden veilingcatalogi uit Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland uit de periode 1901-1945 opgenomen.

Etiketten kunnen aanwijzingen voor het eigendom van het schilderij bevatten

Een deel van de kunst die uit Duitsland terugkwam, is kort na de oorlog aan de oorspronkelijke eigenaren teruggegeven. Een ander deel is daarna op veilingen verkocht. Wat achterbleef, is ondergebracht in de kunstcollectie van het Rijk. Daar is een beperkt aantal kunstwerken aan toegevoegd van collaborateurs of Duitsers, die vanaf 1945 in Nederland in beslag zijn genomen. Dat geldt ook voor andere kunstvoorwerpen met een oorlogsverleden, die soms veel later opdoken. Samen gaat het om ruim drieduizend objecten, waaronder toegepaste kunst als keramiek, meubels en tapijten en beeldende kunst zoals tekeningen en schilderijen.

Niet alles daarvan is tussen 1933 en 1945 geroofd, geconfisqueerd, onder dwang verkocht of anderszins onvrijwillig verloren. Het betreft ook vrijwillig verkochte handelswaar.

Uitgeleend aan musea

Vandaag de dag is een groot aantal van deze kunstwerken uitgeleend aan bijvoorbeeld musea, die de bijzondere herkomst vermelden. De rest wordt bewaard in het depot van de Rijksdienst. De dienst is sinds januari het eerste aanspreekpunt voor de teruggave van tijdens het naziregime verloren of gestolen werken. Belanghebbenden, musea, onderzoekers, studenten en andere geïnteresseerden kunnen voor informatie bij de dienst terecht. Dat geldt ook voor uitleg over het indienen van een restitutiezoek, advies over de manier waarop je zelf herkomstonderzoek kunt doen en doorverwijzingen naar archieven en andere organisaties. Daarnaast verbetert de Rijksdienst de komende vier jaar de toegankelijkheid van informatie en onderzoeksbronnen. Bijvoorbeeld door de digitalisering van het archief van de vermiste werken af te ronden. Om de kans op teruggave te vergroten en het indienen van een verzoek zo laagdrempelig mogelijk te maken publiceert de dienst op wo2.collectienederland.nl informatie over de meer dan drieduizend kunstwerken. Het gaat om kunsthistorische gegevens, de herkomst en de restitutieprocedure, als die van toepassing is. Ook de kunstvoorwerpen die sinds 2000 zijn teruggegeven staan op deze site vermeld.

Verplichte aangifte

Wie in de oorlog door verkoop, diefstal of inbeslagname kunst was kwijtgeraakt was na mei 1945 verplicht om daar aangifte van te doen. Dat gold ook voor mensen die informatie hadden over kunst die in handen van de Duitsers was geraakt. Zij konden dat aangeven bij de nieuw opgerichte Stichting Nederlands Kunstbezit. Die richtte zich de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog op het terug- »

» vinden van Nederlandse kunstwerken en de teruggave daarvan aan de oorspronkelijke eigenaren. Deze aangifteformulieren zijn voor een groot deel gedigitaliseerd en online toegankelijk via de website van Bureau Herkomst Gezocht.

Na de teruggave vlak na de oorlog duurde het tot eind jaren negentig voor er internationaal aandacht werd gevraagd voor een voortzetting hiervan. Verschillende landen, waaronder Nederland, onderschreven in 1998 de *Washington Principles on Nazi-Confiscated Art*. Die vormen een leidraad om geroofde kunst te identificeren, te onderzoeken en terug te geven. Sindsdien zetten het Rijk en verschillende organisaties in Nederland zich hiervoor in en zijn er weer honderden kunstwerken teruggegeven. Dat is bijvoorbeeld het geval met *Gezicht op een Nederlandse stad*, dat Adrianus Eversen in de negentiende eeuw schilderde. Dit stadsgezicht was tot 1941 eigendom van Joseph Stodel, een Joodse diamantair uit Amsterdam. Na zijn overlijden dat jaar kwam zijn nalatenschap onder beheer van een bewindvoerder die door de bezettingsautoriteiten aangesteld was. Die verkocht het schilderij in 1943 via een veiling voor f 4.200 aan Erhard Göpel, een kunstinkoper voor Adolf Hitler.

Erkenning van onrecht

‘Een zorgvuldige en rechtvaardige omgang met verzoeken tot restitutie is essentieel,’ zo zei de minister van Cultuur vorig jaar, ‘want restitutie is meer dan alleen de teruggave van een cultuurobject. Het is de erkenning van het onrecht dat de oorspronkelijke eigenaren is aangedaan en een bijdrage aan het herstel van dit onrecht.’ Iedereen kan een verzoek tot teruggave van een voorwerp uit de Rijkscollectie bij de Rijksdienst indienen. Vervolgens besluit de minister of het kunstvoorwerp wordt teruggegeven. Zo’n besluit neemt de minister niet zomaar. Eerst geeft de Adviescommissie Restitutieverzoeken Cultuurobjecten en Tweede Wereldoorlog een onafhankelijk advies. De commissie probeert vast te stellen dat het in hoge mate aannemelijk is dat

Iedereen kan een verzoek tot teruggave van een voorwerp uit de Rijkscollectie indienen

de verzoeker de oorspronkelijke eigenaar of zijn rechtsopvolger is. En dat het in voldoende mate aannemelijk is dat het bezitsverlies tijdens het nazi-regime onvrijwillig plaatsvond. Als dat beide lukt, adviseert de commissie om het kunstwerk terug te geven. Zij baseert haar adviezen op historisch onderzoek.

Verdieping

Dat onderzoek verricht het Expertisecentrum Restitutie Cultuurobjecten en Tweede Wereldoorlog, dat bij het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies is ondergebracht. Ten opzichte van het herkomstonderzoek dat de Rijksdienst tussen 2022 en 2026 naar al de drieduizend werken doet, is het historische onderzoek een verdieping. Het Expertisecentrum bekijkt of het kunstwerk dat wordt teruggevraagd hetzelfde object is dat voor of tijdens de oorlog verloren is gegaan. Bovendien onderzoekt het centrum onder andere de omstandigheden waaronder het van

eigenaar is veranderd. De Restitutiecommissie publiceert de adviezen op haar website, waar iedereen ze in kan zien.

Ook kunstwerken die geen eigendom van het Rijk zijn, kan iemand terugvragen. Dat moet wel samen met de huidige bezitter gebeuren, vaak een gemeente of een museum. De bezitter en de verzoeker kunnen de Restitutiecommissie dan om een bindend advies vragen. Sinds 2016 bestaat daarnaast de mogelijkheid om het Expertisecentrum adviesloos onderzoek naar objecten binnen en buiten de Rijkscollectie uit te laten voeren. Zo’n verzoek kan iemand met de huidige bezitter via de Rijksdienst indienen.

Unieke kenmerken

De oorspronkelijke eigenaren of hun erfgenamen kunnen niet altijd worden opgespoord. Omdat er geen overlevenden zijn, omdat er documentatie ontbreekt of omdat het spoor niet verder voert. Het kan ook zijn dat het kunstwerk weinig unieke kenmerken heeft, waardoor de herkomst moeilijk te traceren valt. Dat is het geval bij een deel van de kasten, tafels, kisten en tapijten. Dit betekent dat er na afronding van het nieuwe herkomstonderzoek een groep verweesde kunst zal overblijven. Afsproken is dat het Rijk de verweesde kunstwerken waarvan het aannemelijk is dat ze tijdens het naziregime van Joodse eigenaren geroofd zijn aan een Joodse erfgoedinstelling in beheer zal overdragen. Nieuwe informatie die uit het onderzoek naar de herkomst bekend wordt, maakt de Rijksdienst digitaal toegankelijk. Wie zelf nieuwe of aanvullende informatie heeft of aanknopingspunten voor het onderzoek kent, kan bijdragen aan de belangrijke opgave de kunst terug te geven aan de oorspronkelijke eigenaren of hun erfgenamen. Alle hulp is welkom. ☒

Nina Wijsbek, adviseur erfgoedbeleid bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, zet zich samen met anderen in voor de teruggave van kunst met een Tweede Wereldoorlogsverleden. Nadere informatie: restitutie@cultureelerfgoed.nl.

Dit stadsgezicht van Adrianus Eversen is aan de erfgenamen teruggegeven

FOTO RCE, MARGARETA SVENSSON

Van deze commode, die weinig unieke kenmerken heeft, is de herkomst onbekend

FOTO RCE, MARGARETA SVENSSON